

Bobonazarova Madina

TERMIZ IQTISODIYOT VA SERVIS UNIVERSITETI

Tarix ta'lim yo'nalishi 4- kurs 2-23 guruh talabasi

bobonazarovamadina2003@gmail.com

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Surxondaryo vohasining qadimiy va tarixiy shaharlaridan biri bo'lgan Termiz shahrining paydo bo'lishi, antik davrdagi taraqqiyoti, Kushon podsholigi davridagi buddaviylik markazi sifatidagi mavqei, ilk o'rta asrlarda islom madaniyati o'chog'iga aylanishi, Termizshohlar sulolasi davridagi rivoji, mo'g'ullar istilosi natijasida yuz bergan vayronagarchilik hamda Amir Temur va temuriylar davrida shaharning qayta tiklanish jarayonlari yoritilgan. Tadqiqotda arxeologik qazishma natijalari, tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar tahlil qilingan holda Termizning Buyuk ipak yo'lidagi strategik ahamiyati ochib berilgan.

Kalit so'zlar: Termiz, Amudaryo, Kushon podsholigi, Fayoztepa, Qoratepa, Termizshohlar, Hakim at-Termiziy, mo'g'ullar istilosi, Amir Temur, Buyuk ipak yo'li.

KIRISH

O'zbekiston hududidagi eng qadimiy shaharlardan biri sanalgan Termiz Amudaryoning o'ng qirg'og'ida, Surxon vohasining janubiy qismida joylashgan bo'lib, uning tarixi ikki ming yildan ortiq davrni qamrab oladi. Shahar geografik jihatdan Markaziy Osiyo bilan Janubiy Osiyo o'rtasidagi eng qulay o'tish nuqtalaridan birida — Amudaryo kechuvida bunyod etilgani bois qadim zamonlardan buyon savdo, diniy va madaniy aloqalarning muhim tugun nuqtasi vazifasini bajarib kelgan. Termiz nomining kelib chiqishi haqida bir necha ilmiy farazlar mavjud bo'lib, ko'pchilik tadqiqotchilar bu nomni qadimgi eroniy tillardagi «kechuv joyi», «daryo bo'yidagi manzil» kabi ma'nolarni anglatuvchi so'zlar bilan bog'lashadi.

Mazkur maqolaning maqsadi — Termiz shahrining paydo bo'lishidan tortib, o'rta asrlar davri yakuniga qadar bo'lgan tarixiy taraqqiyot bosqichlarini yaxlit tizim sifatida yoritish, arxeologik va yozma manbalar asosida shaharning turli tarixiy davrlardagi o'rni va ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Tadqiqot mavzusining dolzarbligi

shundaki, Termiz nafaqat mintaqaviy, balki jahon tsivilizatsiyasi tarixida ham muhim o‘rin tutgan shaharlardan biri bo‘lib, uning o‘tmishini o‘rganish O‘zbekiston xalqining boy tarixiy-madaniy merosini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

1. Termizning qadimgi davr tarixi

Termiz hududida odamzod hayotining ilk izlari qadimgi tosh davriga borib taqaladi, biroq shahar sifatida shakllanish jarayoni antik davrga, xususan, Baqtriya davlatchiligi davriga to‘g‘ri keladi. Miloddan avvalgi VI–IV asrlarda bu hudud Baqtriya viloyatining tarkibiy qismi bo‘lib, keyinchalik Ahmoniylar imperiyasi tasarrufiga o‘tgan. Miloddan avvalgi 329–327 yillarda Makedoniyalik Iskandarning Sharqqa yurishi davrida Amudaryo bo‘ylarida bir qator yangi shaharlar barpo etilgan bo‘lib, ular orasida hozirgi Termiz yaqinida joylashgan Kampirtepa (Oksiana Iskandariyasi) alohida o‘rin tutadi. Ushbu port-shahar miloddan avvalgi IV asr oxirida bunyod etilib, milodiy I asr boshlarigacha faoliyat yuritgan va daryo orqali amalga oshirilgan savdo-transport aloqalarini nazorat qiluvchi strategik istehkom vazifasini bajargan.

Ellinizm davridan so‘ng bu hudud Yunon-Baqtriya podsholigi, so‘ngra Kushon podsholigi tarkibiga kirgan. Milodiy I–IV asrlarda, ayniqsa Kanishka hukmronligi davrida, Termiz Kushon imperiyasining yirik iqtisodiy va madaniy markazlaridan biriga aylangan. Shahar Xitoy, Hindiston va O‘rta yer dengizi mamlakatlari o‘rtasidagi savdo yo‘llari kesishgan nuqtada joylashgani sababli tranzit savdoning muhim bekatiga aylandi. Aynan shu davrda Termizga Hindistondan buddaviylik dini kirib kelgan va u deyarli yetti asr davomida (milodiy I–VII asrlar) shahar aholisining diniy-mafkuraviy hayotida muhim o‘rin egallagan.

Termiz atrofida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida Fayoztepa va Qoratepa kabi yirik buddaviylik ibodatxona majmualari ochib o‘rganilgan. Fayoztepada topilgan haykaltaroshlik namunalari, jumladan mahalliy marmartoshdan yasalgan Budda haykali va uning yonidagi ikki rohib haykalchasi, shuningdek devoriy suratlar mintaqadagi eng qadimiy monumental tasviriy san‘at namunalari sifatida ilmiy ahamiyatga ega. Qoratepa majmuasi esa g‘orlarga o‘yib ishlangan sig‘inish xonalari, xonaqohlar va kutubxona qoldiqlari bilan diqqatga sazovor bo‘lib, u yerdan topilgan yozuvlar orqali qadimgi baqtriy va hind yozuvlarining o‘zaro ta‘sirini kuzatish mumkin. Kushon davri Termizi nafaqat diniy, balki hunarmandchilik va me‘morchilik jihatidan ham yuksak taraqqiyot bosqichini bosib o‘tgan bo‘lib, shahar mudofaa devorlari, work-shahar ichki qismidagi turar-joy dahalari va hunarmandchilik ustaxonalari arxeologik jihatdan yaxshi o‘rganilgan.

Kushon podsholigi inqirozidan so'ng, milodiy IV–VI asrlarda Termiz hududi ketma-ket Sosoniylar, Eftaliylar va Turk xoqonligi ta'sir doirasiga tushib qolgan. Bu davr manbalarda unchalik to'liq yoritilmagan bo'lsa-da, arxeologik topilmalar shaharning bu murakkab davrda ham o'z ahamiyatini butunlay yo'qotmaganidan, savdo va hunarmandchilik faoliyatining ma'lum darajada davom etganidan dalolat beradi.

2. Ilk o'rta asrlarda Termiz: arab istilosi va islom madaniyatining shakllanishi

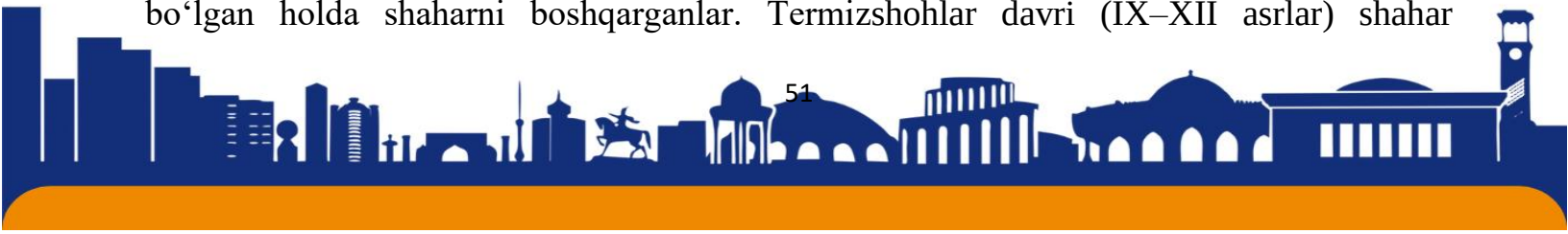
VII asr oxiri – VIII asr boshlarida Movarounnahrda arab qo'shinlarining bostirib kirishi Termiz tarixida yangi bosqichni boshlab berdi. Qutayba ibn Muslim boshchiligidagi arab qo'shinlari 705–715-yillar oralig'ida bir necha bor Termizni qamal qilib, oxir-oqibat shaharni o'z tasarrufiga kiritishga muvaffaq bo'lgan. Arab istilosidan so'ng mahalliy aholi orasida islom dini asta-sekin yoyila boshladi, biroq bu jarayon bir necha o'n yilliklar davom etdi va mahalliy an'analar bilan uyg'unlashgan holda kechdi.

IX–X asrlarga kelib, Somoniylar davlati tarkibida Termiz Movarounnahrning yirik shaharlaridan biriga aylandi. Bu davrda shahar ikki qismdan — Shahrison (asosiy shahar) va Arqdan (qal'a) hamda unga tutash rabod (tashqi mahallalar) qismidan iborat bo'lgan. Arab geograflari, jumladan al-Istaxriy va Ibn Havqal o'z asarlarida Termizni obod, bog'-rog'larga boy, hunarmandchiligi va savdosi rivojlangan shahar sifatida tasvirlaganlar. Shaharda kulolchilik, to'qimachilik, metallga ishlov berish kabi hunarmandchilik sohalari yuksak darajada rivojlangan bo'lib, mahalliy mahsulotlar Buyuk ipak yo'li orqali uzoq mamlakatlarga olib chiqilgan.

Ilk o'rta asrlar Termizi shu bilan birga yirik ilm-fan va tasavvuf markazlaridan biriga aylangan edi. IX asrda shu yerda tug'ilib, umrining katta qismini shu shaharda o'tkazgan mashhur muhaddis va mutasavvif Abu Abdulloh Muhammad ibn Ali al-Hakim at-Termiziy islom tasavvuf ta'limotining nazariy asoslarini ishlab chiqqan buyuk allomalardan biri sifatida tanilgan. Uning «Xatm ul-avliyo» kabi asarlari keyinchalik butun musulmon dunyosida tasavvuf falsafasi rivojiga katta ta'sir ko'rsatgan. Hakim at-Termiziyning maqbarasi hozirgi kungacha Amudaryo sohilida, qadimgi shahar harobalari yaqinida saqlanib qolgan bo'lib, u ilk o'rta asrlar me'morchiligining muhim namunasi hisoblanadi.

3. IX–XII asrlarda Termiz: Termizshohlar sulolasi va shaharning gullab-yashnashi

X asr oxiri – XI asr boshlarida Somoniylar davlati inqirozga yuz tutgach, Termiz mintaqasi Qoraxoniylar va G'aznaviylar ta'sir doirasiga o'tgan. Ushbu davrda shaharda mahalliy sulola — Termizshohlar hukmronlik qilgan bo'lib, ular nisbiy mustaqillikka ega bo'lgan holda shaharni boshqarganlar. Termizshohlar davri (IX–XII asrlar) shahar

tarixining yana bir gullab-yashnash bosqichi sifatida baholanadi: bu davrda Termizshohlar saroyi qurilgan, shahar mudofaa tizimi mustahkamlangan, hunarmandchilik va savdo yanada rivojlangan.

Saljuqiylar va Xorazmshohlar davlati hukmronligi davrida ham Termiz o'zining strategik va iqtisodiy ahamiyatini saqlab qoldi. Shahar orqali o'tuvchi Amudaryo kechuvi harbiy-siyosiy jihatdan ham muhim nuqta bo'lib, ko'plab tarixiy voqealar, jumladan hukmdorlar o'rtasidagi urushlar va sulolaviy kurashlar aynan shu kechuv atrofida kechgan. Bu davr me'morchiligidan bizgacha yetib kelgan yodgorliklar orasida Termizshohlar saroyi, Abu Iso Termiziy maqbarasi hamda boshqa diniy-marosim inshootlari alohida ilmiy-tarixiy ahamiyatga ega. Arxeologik qazishmalar natijasida topilgan naqshinkor g'isht va koshinlar, epigrafik yozuvlar hamda me'moriy tafsilotlar bu davr Termiz me'morchiligi Movarounnahrning boshqa yirik markazlari — Buxoro va Samarqand bilan bir qatorda rivojlanganligini ko'rsatadi.

XII asr davomida Termiz nafaqat siyosiy-iqtisodiy, balki adabiy-ilmiy markaz sifatida ham shuhrat qozongan. Mintaqada Farruxiy, Daqiqiy, Tohir Chag'oniy, Munjiq Termiziy kabi shoir va adiblar ijod qilib, mahalliy adabiy muhitning shakllanishiga hissa qo'shganlar. Bu davr manbalari Termiz va unga tutash Chag'oniyon viloyatining Buyuk ipak yo'lidagi savdo-sotiq aloqalaridagi faol ishtirokini ham tasdiqlaydi.

4. Mo'g'ullar istilosi va Termizning vayron bo'lishi

1220-yilda Chingizxon boshchiligidagi mo'g'ul qo'shinlari Movarounnahrda bostirib kirgach, Termiz shahri ham og'ir sinovlarga duch keldi. Manbalarda qayd etilishicha, shahar aholisi qattiq qarshilik ko'rsatgan bo'lsa-da, mo'g'ullar qamalning o'n bir kunidan so'ng shaharni egallab, uni deyarli butunlay vayron qilganlar. Shahar aholisining katta qismi qirg'in qilingan, me'moriy obidalar yer bilan yakson etilgan. Ushbu voqea Termiz tarixidagi eng fojiali sahifalardan biri sifatida qayd etiladi va shahar taraqqiyotida uzoq muddatli tanaffusga sabab bo'lgan.

Mo'g'ullar istilosidan keyingi bir necha o'n yillik davomida qadimgi Termiz o'rnida hayot deyarli to'xtab qolgan, ammo asta-sekin qayta tiklanish jarayonlari kuzatila boshlangan. XIII asr oxiri – XIV asr boshlarida Chig'atoy ulusi tarkibida Termiz hududida ma'muriy boshqaruv qisman tiklanib, bu jarayonda mahalliy Termiz sayyidlari xonadoni vakillari faol ishtirok etganlar. Ular XIV asr o'rtalarida mo'g'ullarga qarshi kurashda ham muhim rol o'ynaganlar. Biroq shahar o'zining qadimgi joyida emas, balki avvalgi maskandan ma'lum masofada, yangi hududda qayta shakllana boshladi, bu esa hozirgi «Eski Termiz» va zamonaviy Termiz shahri o'rtasidagi farqni yuzaga keltirgan.

5. Amir Temur va temuriylar davrida Termizning qayta tiklanishi

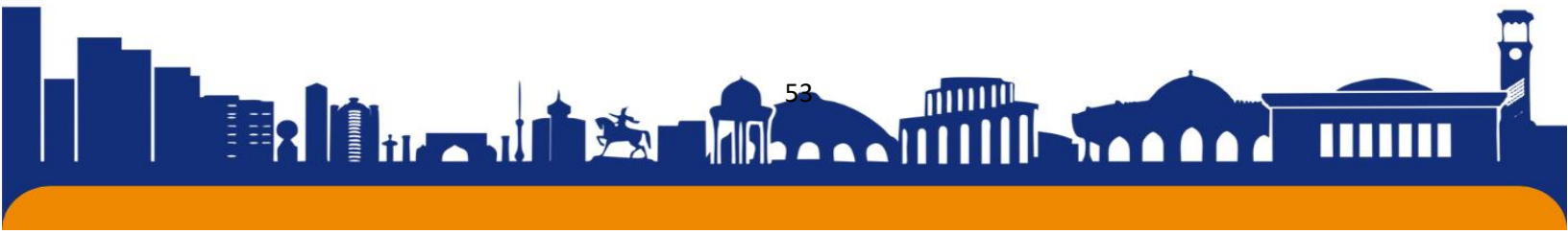
XIV asrning ikkinchi yarmida Amir Temur davlatining shakllanishi bilan Termiz mintaqasi yangi taraqqiyot bosqichiga qadam qo'ydi. Amir Temur va temuriylar davrida (taxminan 1370-yildan XVI asr boshlarigacha) Termiz Chig'atoy ulusining, keyinchalik esa Temuriylar davlatining yirik ijtimoiy-siyosiy va madaniy markazlaridan biriga aylandi. Bu davrda shaharda faol qurilish ishlari olib borilgan, mudofaa inshootlari mustahkamlangan, savdo-hunarmandchilik faoliyati qayta jonlangan.

Mirzo Ulug'bek hukmronligi davrida Termizda, xuddi Buxoro, G'ijduvon, Shahrisabz va Toshkent kabi shaharlarda bo'lgani singari, bir qator noyob me'moriy obidalar qurdirilgan. Shuningdek, bu davrda Amudaryo orqali o'tish uchun Iskandar ko'prigi va boshqa muhandislik inshootlari barpo etilgan, ular Termizning mintaqalararo aloqalardagi tranzit ahamiyatini yana tiklashga xizmat qilgan. Temuriylar davrida qurilgan yoki qayta ta'mirlangan Sulton Saodat majmuasi, Ko'kildor ota maqbarasi kabi yodgorliklar o'sha davr me'morchiligining yuksak saviyasidan dalolat beradi.

Shu bilan birga, temuriylar davrida Termiz ma'naviy-diniy markaz sifatidagi mavqeini ham saqlab qoldi: Hakim at-Termiziy maqbarasi majmuasi qayta ta'mirlanib, unga marmar qabrtosh o'rnatilgan, ziyoratgoh sifatidagi ahamiyati yanada mustahkamlangan. XV–XVI asrlarga kelib, temuriylar davlatining zaiflashuvi va so'ngra shayboniylar hukmronligining o'rnatilishi bilan Termiz asta-sekin o'zining yirik siyosiy markaz maqomini yo'qotib, mintaqaviy ahamiyatga ega shaharga aylanib qoldi, biroq uning savdo va ziyorat markazi sifatidagi o'rnini keyingi asrlarda ham davom etdi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, Termiz shahrining qadimgi va o'rta asrlar tarixi bir necha ming yillik taraqqiyot, yuksalish va vayronagarchilik davrlarini o'z ichiga oladi. Baqtriya va Kushon podsholigi davrida yirik savdo va buddaviylik markazi sifatida shakllangan shahar, ilk o'rta asrlarda islom madaniyati va tasavvuf ta'limotining muhim o'chog'iga, IX–XII asrlarda esa Termizshohlar sulolasi boshqaruvi ostida mustaqil siyosiy-iqtisodiy markazga aylandi. Mo'g'ullar istilosi shahar taraqqiyotiga og'ir zarba bergan bo'lsa-da, Amir Temur va temuriylar davrida Termiz qayta tiklanib, o'zining strategik va madaniy ahamiyatini muayyan darajada tikladi. Termizning boy tarixiy merosini o'rganish nafaqat mintaq tarixini, balki umuman Markaziy Osiyo tsivilizatsiyasining shakllanish jarayonlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Rtveladze E.V. Tsivilizatsii, gosudarstva, kulturi Sredney Azii. – Toshkent: San'at, 2005. – 288 b.
2. Rtveladze E.V. Aleksandriya Oksianskaya (Kampirtepa) i eyo istoriko-kulturnoe znachenie. – Toshkent: Fan, 2002.
3. Sagdullayev A.S., Xolmatov N.U. O'zbekiston tarixi: Eng qadimgi davrlardan miloddan avvalgi VII asrgacha. – Toshkent: O'qituvchi, 2009. – 224 b.
4. Аскарлов А.А. О'zbekiston tarixi (eng qadimgi davrdan to milodiy VI asrgacha). – Toshkent: Fan, 2008.
5. Мирзаахмедов Ж.К. Термиз шаҳрининг ўрта аср тарихи (археологик маълумотлар асосида). – Тошкент, 2011.
6. Уралов А.С. Ислон маданияти ва Ҳаким ат-Термизий мероси. – Термиз: Сурхон-нашриёт, 2010.
7. Ртвеладзе Э.В., Пидает Ш.Р. Қадимги Термиз ва унинг атрофи ёдгорликлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2003.
8. Аширов А. Ўрта Осиёда ислон маданияти тарихидан (IX-XII асрлар). – Тошкент: Тошкент ислон университети, 2007.
9. Buryakov Yu.F., Baratov S.R. O'rta Osiyo shaharlari tarixi. – Toshkent: Fan, 2004.
10. Xolmo'minov J. Amir Temur va temuriylar davri madaniyati. – Toshkent: Sharq, 2013. – 312 b.
11. Мухторов А. Термиз шаҳрининг тарихий топографияси // Ўзбекистон тарихи. – Тошкент, 2006. – №3. – Б. 45-58.
12. Ismoilova M. Surxon vohasi tarixiy-madaniy yodgorliklari. – Termiz: Surxon nashriyoti, 2015. – 196 b.
13. O'zbekiston Respublikasi tarixi (darslik). / Mas'ul muharrir D.A. Alimova. – Toshkent: O'zbekiston, 2019.
14. Шамсутдинов Р.Т., Маҳкамов А., Болтабоев Ш. Амир Темур ва Темурийлар даврида Термиз ва Чағониёндаги ижтимоий-маданий жараёнлар. – Тошкент, 2022.
15. Каримов Э.Э. Буюк ипак йўли ва Ўрта Осиё шаҳарлари (тарихий-иктисодий тадқиқот). – Тошкент: Академия, 2017.